

POLITICKO-EKONOMICKÁ REFLEXE SOUČASNÉHO STAVU GLOBÁLNÍ SPOLEČNOSTI

DOI: 10.18267/j.polek.1066

Miroslav Jurásek, Václav Leinweber, Radim Valenčík*

Abstract

Reflection on Political Economy of Global Society Today

Recently we could observe an accumulation of problems in the global society. Being more serious and complicated these problems have become a kind of the historical excess when all possibilities of the continuous development have been exhausted and consequently a crucial societal transformation must be done. This article deals with the reflection on the roots of the present political and economical problems and how to solve them. It demonstrates some theoretical conclusions of the articles published in the *Political Economy* in the previous ten years. Successively, the attention is paid to the most important works which illustrate the possibilities of a radical societal transformation from the different perspectives. To be concrete there are presented works of R. Richta (the 50th anniversary of his well – known work will be commemorated in 2016), of Francis Fukuyama (whose very optimistic original visions had to be reviewed later) and of S. Huntington (who focused on searching the causes of global conflicts in a broader context). Finally, it is proposed a new concept of solving problems – a transition to the society whose economy is based on the productive services which means on the services linked to the human capital in its three phases: gaining, preservation and realization. At the same time the barriers of this transition and possibilities how to overcome them are identified.

Key words: Richta, Fukuyama, Huntington, political economy, productive services, historical excess

JEL Classification: A1

Úvod

S trochou nadsázky (a možná i bez ní) lze říci, že vývoj globální společnosti prochází obdobím určitého historického excessu. Nahromadily se a vyostřily určité problémy, jejichž řešení (či neřešení) bude mít podstatný vliv na proměny lokálního i globálního charakteru. Může ekonomická teorie (vyzbrojená nástroji mikroekonomické a makroekonomické analýzy, institucionální ekonomie, teorie her, mapování své vlastní historie jako vědy a její role ve společnosti) přispět k odpovědi na otázku, co se odehrává, komu o co jde, kdo a jak může pozitivním způsobem ovlivnit vývoj a co chápat pod pozitivní alternativou vývoje?

* **Miroslav Jurásek** (miroslavjurasek@mail.vsfs.cz), **Václav Leinweber** (5980@mail.vsfs.cz), **Radim Valenčík** (radim.valencik@vsfs.cz), Vysoká škola finanční a správní. Článek vznikl s podporou projektu č. 7427 specifického vysokoškolského výzkumu.

Domníváme se, že může, a v následujícím pojednání se to pokusíme dokázat, stejně jako to, že její role je nezastupitelná. V tomto smyslu hovoříme o politickoekonomické reflexi současného stavu globální společnosti.

Pokud řešíme komplexní problémy, vzniká otázka, čím začít. V roce 2016 uplyne 50 let od prvního vydání významné práce týmu R. Richty *Civilizace na rozcestí* (1966). Ta byla ve své době mezinárodně uznanou a v mnoha směrech původní politicko-ekonomickou reflexí tehdejšího stavu globální společnosti (s přesahy do oblasti dalších společenských i technických disciplín). Jedním z cílů, které v našem pojednání sledujeme, je připomenutí této významné práce. Věnujeme jí samostatnou kapitolu. V této souvislosti stojí za zmínku, že politicko-ekonomické reflexe stavu společnosti, její náznaky či ohlasy na ně jsou čas od času zařazovány do tohoto časopisu, čemuž rovněž věnujeme samostatnou kapitolu.

Budeme postupovat následujícím způsobem:

- Nejdříve si připomeneme všechny relevantní příspěvky zabývajícími se politicko-ekonomickou reflexí stavu globální společnosti, které byly publikovány v časopise *Politická ekonomie* v posledních deseti letech (tj. od roku 2005 včetně). V návaznosti na to a v kontextu toho upřesníme pojem „politicko-ekonomická reflexe stavu globální společnosti“.
- Připomeneme si politicko-ekonomickou rovinu díla R. Richty a jeho týmu, podrobíme ji kritické analýze jak z hlediska přínosnosti, tak i z hlediska toho, v čem selhala.
- Porovnáme práci Richtova týmu s koncepcí F. Fukuyamy (a potažmo i S. Huntingtona, který se ve své práci *Střet civilizací* nejenom proti Fukuyamovi přímo vymezuje, ale zároveň ho i koriguje a doplňuje). Pro účely tohoto článku padla volba na práce Fukuyamy a Huntingtona proto, že obě tyto koncepce patří mezi nejznámější odborné reflexe globálního dění. Navíc jejich logická provázanost nám umožní identifikovat to, co považujeme za hlavní zdroj současných problémů. V neposlední řadě mezi Fukuyamovou a Richtovou prací najdeme více zarážejících podobností, než by se na první pohled zdálo. Zatímco R. Richta (a jeho kolegové) si idealizuje socialistickou společnost, Fukuyama ve svém *Konci dějin* to samé činí s liberální demokracií.
- Zformulujeme představu společnosti, jejíž ekonomika je založena na produktivních službách bezprostředně přispívajících k nabývání, uchování a uplatnění lidského kapitálu.
- Za zdroj současných problémů považujeme fenomén investování do společenské pozice a s tímto fenoménem spojené vytváření vazeb založených na vzájemném krytí porušování obecně přijatých zásad (morálních zvyklostí či zákonů). Obojí popíšeme nástroji ekonomické teorie. Ukážeme, jak tento fenomén spolu s dalšími narušily funkčnosti institucionálních systémů jednotlivých zemí i globální společnosti.
- Na základě toho zformulujeme závěry týkající se dalšího vývoje jak z hlediska prognózy, tak i z hlediska možností ovlivnit vývoj pozitivním směrem. Současně se pokusíme o nástin teoretických otázek, jejichž řešení by bylo přínosné při zvládnutí složitého období, kterým současná globální civilizace prochází.

1. Politicko-ekonomická reflexe současných problémů v české ekonomické literatuře

Podívejme se nejdříve na to, co bylo v oblasti politicko-ekonomické reflexe vývoje společnosti napsáno v posledních deseti letech (tj. od roku 2005) v časopise *Politická ekonomie*. K tomu dodejme, že se jedná o relevantní problematiku z hlediska zaměření tohoto časopisu. Konstatoval to např. v přehledové stati věnované 60 ročníkům *Politické ekonomie* M. Mandel: „...v rámci odborné veřejnosti převážil názor, že politická ekonomie je standardní termín, který se v anglické odborné literatuře spojuje s klasickou ekonomikou a se jmény Adama Smitha a Davida Ricarda.“ (Mandel 2013, s. 303)

Pokud se podrobně podíváme na nedávnou historii časopisu *Politická ekonomie*, zjistíme, že se svému názvu ani poslání nezpronevěřila. Obsahuje dvě zásadní pojednání k politicko-ekonomickému pohledu na problematiku dneška a řadu dalších více či, méně přínosných. Nejdříve ke dvěma nejdůležitějším pojednáním. M. Sojka je nazval *Stane se institucionální ekonomie paradigmatickým 21. století?* Bylo uveřejněno ve třetím čísle v roce 2009. L. Kovanda své pojednání nazval *Ekonomie budoucnosti: Čtyři možné scénáře* a uveřejnil o něco víc než dva roky později, v šestém čísle roku 2011 (za poznámku stojí, že významné Sojkovo pojednání neuvádí v seznamu literatury a ani na něj obsahově nereaguje). Oba příspěvky se obsahově určitým způsobem vzájemně doplňují. Sojkovo pojednání je širší v tom smyslu, že zvažuje více parametrů toho, čím je naše doba specifická a proč si její pochopení vyžaduje i proměny ekonomické teorie, na druhé straně soustřeďuje pozornost převážně na institucionální ekonomii. Kovandovo pojednání se snaží vymezit a popsat všechna hlavní pokračování současné teoretické ekonomie, na druhé straně za relevantní problém, v kontextu kterého si ekonomická teorie vyžaduje zásadní změny, považuje jen finanční krizi. Pro obě pojednání (tak jako i pro většinu dalších ve sledovaném období) je příznačný důraz na interdisciplinaritu, která by však měla mít oporu v dovršení syntézy různých přístupů, a hledání vztahu mezi reálnými proměnami, kterými globální společnost prochází, a teoretickými nástroji, kterými lze tyto změny popsat, pochopit, analyzovat.

Kromě toho byla ve sledovanou dobu publikována řada dalších významných statí, z nichž si zaslouží pozornost zejména *Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe* L. Mlčocha (2007), navazující *Ekonomie štěstí* od P. Štiky (2009) a jedna z prvních v naší sledované době *O ekonomické odpovědnosti* V. Klusoně (2005).

Pozornost budeme věnovat nejdříve pojednání M. Sojky, zejména z důvodu časové posloupnosti vydání obou zásadních příspěvků. Autor hned v úvodu hovoří o nutnosti změny současného ekonomického paradigmatu v návaznosti na změny ekonomické reality a formuluje svoji představu o tom, v jakém směru by měly proběhnout: „...institucionální ekonomie jako taková nemá sama o sobě potenciál neoklasické paradigma plně nahradit, může však při vzniku nového paradigmatu hrát velmi podstatnou úlohu. Nové paradigma může být pravděpodobně výsledkem syntézy evolučního institucionalismu a postkeynesovské ekonomie, případně některých dalších teoretických koncepcí.“ (Sojka 2009, s. 297) Obdobnou myšlenku formuluje i v závěru svého pojednání.

V návaznosti na K. Polanyiho, P. Druckera a H. Zona formuluje svoji představu významných změn či zásadní transformace našeho života, kterými je přechod k postindustriální a postkapitalistické společnosti, přechod k ekonomice založené na znalostech, komunikačních a informačních technologiích, přechod od energeticky náročné

ekonomiky ke službám náročných na znalosti, přesouvání důrazu z konkurence na spolupráci, celkové zvyšování inovační výkonnosti ekonomiky. V této souvislosti hovoří mj. o tom, že tyto proměny „budou vyžadovat nové teoretické přístupy při řešení otázek vztahu sociálních a ekonomických cílů s ohledem na široce pojatou kvalitu života, překonání úzkého užitkově spotřebního přístupu k životu ve společnosti masové spotřeby, která ve stále vyšší míře mrhá zdroj.“ (Sojka 2009, s. 299) Uvidíme, že problém kvality života, lidského štěstí v kontextu současných problémů trápí i další autory usilující v námi sledovaném publikačním prostoru o reflexi současného dění. M. Sojka upozorňuje i na to, co vidí jako jeden z hlavních problémů: „Tyto změny nejsou zdaleka pouze pozitivní. Na jedné straně rychle narůstá bohatství, na druhé však dochází ke zvyšování chudoby v absolutním i v relativním smyslu.“ (Sojka 2009, s. 299) Rovněž tento moment najdeme v dalších pracích, které zmíníme. Za významný lze považovat i poměrně významný Sojkův důraz na přínos díla J. Galbraitha: „Třetím okruhem je analýza úlohy vědy a vysoce kvalifikovaných pracovníků v transformaci od industriální k postindustriální společnosti (Nový industriální stát). V tomto směru se stal Galbraith předchůdcem koncepcí společnosti a ekonomiky vědění.“ (Sojka 2009, s. 301) Zde stojí za připomenutí, že v knize *Civilizace na rozcestí* (které se budeme věnovat samostatně) je J. Galbraith zmíněn jako představitel konzumního pojetí spotřeby.

L. Kovanda v úvodu svého pojednání obhájí ekonomickou teorii v kontextu finanční krize, návazně formuluje základní charakteristiky čtyř možných koncepcí či pohledů na další vývoj teorie: „První scénář, ‚syntetický‘, předestírá Sheila Dowová. Budoucí tvář ekonomie vidí v syntéze jejich modernistických a postmodernistických aspektů. Druhý scénář, ‚evoluční‘, črtá David Colander. Neočekává žádné razantní, převratné změny ve smyslu kuhnovských revolucí; většinově přijímaná ekonomická teorie se dále bude vyvíjet v ortodoxní linii. Podobně, i když ne totožně, nahlíží situaci Wade D. Hands ve scénáři, jež zde nazýváme scénářem ‚reakčním‘. Fritjof Capra pak zosobňuje scénář ‚revoluční‘, jenž by ekonomii pozměnil nejrazantněji.“ (Kovanda 2011, s. 745) Největší pozornost věnuje možnosti syntézy modernistických a postmodernistických prvků, přičemž i on se přiklání k tomu, že postkeynesovství je z tohoto hlediska jednou z reálných podob, jak tuto syntézu uskutečnit. I v Kovandově pojednání je příznačný důraz na syntézu stávajících přístupů na bázi postkeynesiánství, která v tomto případě ovšem může dospět maximálně do stadia „kompromisu“ mezi různými teoretickými pohledy.

Jak jsme již zmínili, pozornost si zaslouží dvojice obsahově blízkých článků věnovaných problematice lidského štěstí *Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe* L. Mlčocha a *Ekonomie štěstí* od P. Štiky. Prvoplánově v nich jde o polemiku s pojetím cílové stránky ekonomického chování tak, jak ji chápe neoklasická ekonomie v kontextu současných problémů. Jejich význam však spočívá především v tom, že se velmi přibližují odhalení podstaty toho, o co v současné době jde (jak v teorii, tak i praxi), aniž by však byl poslední a nejdůležitější krok učiněn. Oba články navazují na vnesení některých psychologických prvků do ekonomické teorie D. Kahnemanem.

L. Mlčoch uvádí výčet případů, kdy selhává ukazatel HDP (včetně HDP na jednoho obyvatele) při vyjádření kvality života, resp. toho, co intuitivně chápeme jako lidské štěstí. Nejdůležitější jsou však jeho úvahy týkající se tzv. „pozičních statků“: „Koncept ‚positional goods‘ je starý už 30 let (Hirsch) a souvisí s konkurencí lidí, pokud jde o jejich status, společenské postavení (positional competition). Tak např. vzdělání je všude v té

či oné míře veřejným statkem a produkuje pozitivní externalitu. Poptávka po něm roste právě z těchto důvodů, ale s rozšiřováním jeho obecné hladiny klesá zákonitě jeho ‚utility‘. To jen posiluje roli a moc symbolů dosaženého výjimečného statusu vzdělání (Oxford, Harvard aj.). Totéž lze prokázat pro růst celkové úrovně spotřeby v konzumní společnosti a roli statusu luxusních značkových a jinak exkluzivních výrobků a služeb. Jako vedlejší produkty této soutěže o výlučné pozice ‚VIP‘ však vznikají vážné společenské škody, plýtvání, rozpad sociální soudržnosti. S. Zamagni poukazuje na to, že právě soutěž o ‚poziční statky‘ nakonec zhoršuje jak individuální tak společenský blahobyt a s ním i subjektivně vnímané štěstí... Poziční konkurence je také jedním z faktorů pomáhajících rozláčet ‚žentour‘ konzumní společnosti. Pro souvislosti, o něž jde v této studii, je důležité toto: soutěž o poziční statky a poziční statky samotné napomáhají k celkovému růstu HDP (pozitivní efekt na goods) a současně – jako svůj ‚nezamýšlený byproduct‘ – poškozují ‚sociální ekologii‘ společnosti (negativní efekt na relational goods).“ (Mlčoch 2007, s. 156)

Zde se L. Mlčoch velmi blíží postižení původu toho nejvýznamnějšího, co deformuje současnou společnost, co je příčinou toho, že se pozitivní vize nenaplnily a co přerostlo v systém, který zablokoval přirozené tendence vývoje civilizace. Předběžně upozorníme na následující:

- Investice do pozičních statků jsou jen jedním z případů fenoménu pozičního investování, resp. investování do společenské pozice.
- V oblasti tohoto investování probíhá velmi intenzivní konkurence.
- Investování do společenské pozice má zpětnou vazbu na příjem, přičemž vítězové ve hrách spojených s pozičním investováním zvyšují hodnotu svých investičních příležitostí, zatímco ti, co v těchto hrách prohrávají, nemají možnost své investiční příležitosti využít.
- To vše má zásadní důsledky na proměny mezilidských vztahů a společenských vztahů vůbec, na povahu sociálního kapitálu.

L. Mlčoch v této souvislosti uvádí sedm typů fungování ekonomických struktur (konceptů), které jsou v určité míře obsaženy v reálném ekonomickém systému. Za prezentaci stojí především poslední dva z nich, které v určitém smyslu představují protipól: ekonomického systému deformovaného pozičním investováním i jevy přerůstajícími do kriminální podoby, a ekonomického systému, který se osvobozuje od ekvivalentní směny, pracuje na principu reciprocity a představuje (Mlčochovu) vizi, jak by ekonomika měla a mohla fungovat, pokud by v reálné ekonomice tento systém nabýval větší váhu: „‚pirát‘ či ‚tunelář‘ provozující ‚stripingassets‘ a vykrádání firmy zevnitř: nevytváří žádnou novou ‚přidanou hodnotu‘ ani v modu ekvivalence, zneužívá ‚poziční situace‘ a produkuje jen zápornou sociální přidanou hodnotu ztracené důvěry ve společnost. Pak je již jen krůček k obyčejnému zloději či lupiči: ten rovněž nevytváří žádné nové statky (goods), často poškozuje již hodnoty existující a svým počínáním zvyšuje ‚transakční náklady‘ ve společnosti (odhad v USA: celkové náklady na zločin ve výši 12% HDP). Kriminální ekonomika již potom může dokonce pracovat na principu ekvivalence (prodej kradeného zboží v prodejnách s provozem 24 hodin denně, ‚ochrana bankovního tajemství‘ peněz, po jejichž původu se nepátrá). Jde o dodatečné, vyvolané ‚negativní externalitu‘ v sociální ekologii (‚relational goods‘ se znaménkem minus).“ (Mlčoch 2007, p. 158)

P. Štika ve svém pojednání, ve kterém se na L. Mlčocha explicitně odvolává, přichází s některými formulacemi, které jeho příspěvek k hledání odpovědi na příčiny současných problémů a jejich řešení dílčím způsobem upřesňují či rozvíjejí, viz např.: „Rostoucí aspirace můžeme pozorovat i mimo sociální sféru, za jejich růst je ale zodpovědné převážně právě společenské srovnání, jak je míněno v Dusenberryho teorii relativního příjmu. Klasickým případem naplňování sociálních aspirací je spotřeba pozičních statků. Výlučná konzumace pozičního statku obvykle subjektivní štěstí zvyšuje, s rozšířením spotřeby takového statku i mezi ostatní se však efekt ztrácí. Negativní externalita uvalená na člověka spotřebou ostatních členů společenství vede pak k situacím podobným závodům ve zbrojení z dob studené války. Snaha odlišit se od srovnatelných a přiblížit se k těm, ke kterým člověk vzhlíží, vede k neustálému zvyšování spotřeby. To má ale stejný efekt jako pověsný pokus jednoho diváka sportovního klání o zlepšení výhledu tím, že se postaví. Ve výsledku nikdo lépe nevidí a všichni si pohorší tím, že stojí. Robert Frank (1999), který je v oblasti spotřeby pozičních statků mezi ekonomy jednou z největších autorit, poukazuje na zásadní fakt, že poziční spotřeba nevede k růstu blahobytu společnosti, ale k pouhé redistribuci bohatství.“ (Štika 2009, p. 253)

Z velkých statí věnovaných reflexi globálního dění je významné i pojednání V. Klusoně *O ekonomické odpovědnosti*, napsané na začátku námi sledovaného období (Klusoň 2005). Hlavní myšlenka je koncentrovaně vyjádřena v těchto větách: „Velký růst bohatství, majetku, vede k velké moci, která by měla být podložena velkou odpovědností. Je-li však majetek mezi obyvatelstvem rozdělován nerovnoměrně – často je toto rozdělení důsledkem porušení morálního zákona – je i moc rozdělena nerovnoměrně, a tato nerovnoměrnost se při růstu obyvatelstva dále zvyšuje. Pokud by se počet obyvatelstva příliš neměnil, bylo by snad možno rozdělení bohatství ve prospěch chudších vrstev alespoň poněkud upravit a při dosažení přijatelného stupně rovnoměrného rozdělení růst ekonomiky přibrzdit nebo dokonce zastavit a tím čelit ničení přírodního a životního prostředí. Při růstu obyvatelstva to však není možné, protože právě chudí musejí důrazně požadovat stále rychlejší a rychlejší hospodářský růst, aby se jejich situace mohla alespoň poněkud zlepšit. Bohatství a moc bohatých pak roste nade všechny meze a tento růst nelze zastavit. – Moc bohatých se zvrhává do bezmoci a jejich odpovědnost degeneruje do neodpovědnosti. Čelíme pak paradoxu, který bychom mohli vyjádřit jako ‚bezmoc mocných a neodpovědnost odpovědných‘... Velká, nerovnoměrně rozdělená moc, jako kopie nerovnoměrně rozdělovaných důchodů, se oddělila od odpovědnosti a stala se neovladatelnou. V těchto případech dochází k velkému paradoxu moci, kdy velká moc nedokáže sama sebe ovládnout.“ (Klusoň 2005, s. 443) V zárodečné podobě zde nacházíme anticipování řady problémů spojených s problematikou investování do společenské pozice.

Politicko-ekonomickou reflexi současných problémů by podle tématu bylo možné očekávat i od statě P. Breineka *Procesy globalizace ve světové ekonomice* (2005). Stať podrobně, všestranně a přehledně popisuje jednotlivé aspekty procesu globalizace. Hovoří sice o tom, že tento proces má zatvrzelé zastánce i nesmiřitelné kritiky, protože má kladné i pozitivní stránky, v určitém smyslu se však vyhybá „problémovějšímu“ vidění reality Nesnaží se identifikovat klíčové problémy z hlediska jejich možných příčin a způsobu řešení, jak je tomu např. ve sledovaném období zejména ve statích V. Klusoně či L. Mlčocha. Podobně i stať F. Svobody *Za obzor neoklasické ekonomie: Cesta k principům nové institucionální ekonomie* (2007) představuje korektní a erudované utřídění principů nové institucionální ekonomie, neobsahuje však identifikaci některých významných

problémů vztahu mezi novými jevy a ekonomickou teorií, jak to nacházíme ve sledovaném období např. v pojednáních M. Sojky či L. Kovandy.

Z metodologického hlediska je významná studie J. Kornaie *Obory společenských věd: Odluka, nebo spolupráce?* (2008). Maďarský ekonom působící v řadě zemí s velkým cítem pro rozvoj teorie a její spojení s praxí se na základě rozboru citací v odborných časopisech zabývá otázkou, nakolik jsou jednotlivé obory zahleděny do sebe, či nakolik se uplatňuje interdisciplinární přístup. Z hlediska všeobecného volání po větší interdisciplinaritě mu vychází spíše negativní výsledek, tj. v ekonomii výrazně převažuje tendence k izolování této vědy. Současně si všímá pozitivních trendů u některých oborů ekonomické vědy.

Mezi významné počiny ve sledovaném období patří i Klausova studie *Je Schumpeterova vize konce kapitalismu stále relevantní?* (2009), zařazená do rubriky *Z vědeckého života*. Obsahuje podnětnou polemiku se Schumpeterovým názorem, že „se inovace stanou rutinní záležitostí, že bude pokrok ‚zmechanizován‘, že problémy budou ‚řešeny‘ pomocí rozumu a vědy, že bude podnikatelství nahrazeno čirou ‚kalkulací‘, že se bude vytrácet individuální motivace, že začne převládat kolektivistická mentalita, a že ve velkých koncepcích začne dominovat týmová práce, která individualitu podnikatele odsune zcela do pozadí. A tím kapitalismus skončí.“ (Klaus 2009, p. 124)

Návazně na prezentaci a dílčí analýzu příspěvků věnovaných politicko-ekonomické reflexi současné doby v časopise *Politická ekonomie* v posledních deseti letech (tj. od roku 2015 včetně) se pokusíme o určité shrnutí. Příspěvky tohoto typu se vyskytují v adekvátní míře. Pro nejvýznamnější z nich je příznačná snaha uchopit (identifikovat, pojmenovat a analyzovat) současné problémy současně s hledáním teoretických nástrojů jejich řešení. Za nejperspektivnější ekonomický směr je z tohoto hlediska považována nová institucionální ekonomie (v pojetí M. Sojky evoluční institucionalismus a postkeynesovské ekonomie). Za velmi významné považujeme, že nejdůležitější práce tohoto období se bezprostředně dotýkají problematiky spotřeby, konkrétně pak neoklasického pojetí spotřeby. A to přímo ve dvou hlavních směrech: jednak z hlediska toho, co nazýváme investováním do společenské pozice, jednak z hlediska produktivních aspektů spotřeby. Za zmínku stojí to, že ve sledovaném období chybí ohlasy na nejvýznamnější světová díla komplexního charakteru věnovaná politicko-ekonomické reflexi současného vývoje, resp. tato problematika není jednotlivými žánry dostatečně pokryta.

2. Produktivní charakter spotřeby v *Civilizaci na rozcestí* týmu R. Richty

Mezinárodně významné dílo R. Richty a jeho týmu *Civilizace na rozcestí* (1966) má smysl si připomenout z několika důvodů:

- Vývoj naší současné civilizace je opět v určitém smyslu „na rozcestí“, a tak stojí za to využít časový odstup naplňujícího se půlstoletí a ohlédnout se, jak se od té doby změnil pohled na vývoj globální společnosti a její problémy.
- Je jednou z nejvíce mezinárodně známých a uznávaných českých prací z oboru společenských věd.
- Je komplexní dobově podmíněnou reflexí vývoje globální civilizace s výraznou politicko-ekonomickou dimenzí.

- Překonává neoklasický horizont pojetí spotřeby, uvažuje zpětný vliv (feedback) spotřeby na ekonomický růst, tj. spotřeba je chápána jako faktor zvyšující produktivní sílu práce (všeobecné, resp. tvůrčí práce), která zpětně působí jako nejvýznamnější faktor ekonomického vývoje i růstu.
- V neposlední řadě pak navozuje otázku, proč se výrazně optimistický charakter vize vtělený do slavné týmové práce rozešel s realitou, tj., co R. Richta a jeho kolegové „přehlédli“.

Základní myšlenka přístupu R. Richty a jeho týmu je zdánlivě prostá: vědecko-technický pokrok (v té době natolik dynamický, že se hovořilo o vědecko-technické revoluci) umožňuje nejen vytvářet podmínky pro plný a svobodný rozvoj lidských schopností, ale také umožňuje a současně si vyžaduje jejich uplatnění jako hlavního faktoru rozvoje výrobních sil (tj. i ekonomického růstu). Tomuto hlavnímu trendu je pak nutné podřídít společenské poměry, což je (z hlediska autorů) možné právě v podmínkách socialismu.

Uvedené pojetí vychází z Marxových *Rukopisů „Grundrisse“* (1973), ke kterým napsal R. Richta předmluvu, a o jejichž vydání se významně zasloužil. Vybrali jsme nejvýznamnější pasáže z díla, kterým se v této části našeho pojednání zabýváme, aby bylo možné udělat si představu o způsobu nazírání reality R. Richtou a jeho týmem.

*„V industriálním modelu růstu výrobních sil má člověk v podstatě jedinou užitnou hodnotu: pokud představuje další pracovní sílu. Ve vědecko-technické revoluci však tomu tak není: nyní záleží mnohem víc na tom, jak vydatný obsah vědy jakožto výrobní síly – je zapojován lidskou činností (kvalitativní hledisko). Protože pokrok vědy a techniky je ve velkém rozsahu závislý na stupni rozvoje lidských tvůrčích sil, a tedy samých lidí, stojíme tu před novou vazbou moderní civilizace. Na určitém stupni růstu se nezbytně ukáže, že neefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho tvořivosti – a nakonec člověka jako sebeúčelu. (Richta a kol. 1966, s. 30) „Strojová průmyslová produkce, jež původně tvoří materiálně technickou základnu socialismu, je příliš úzká, aby vystačila pro společenský rozvoj každého člověka – tedy jako báze komunistického života; kdežto vědecko-technická revoluce naopak představuje onen pohyb techniky, jenž nejen dovolu-
je, ale přímo vyžaduje všeobecný rozvoj schopností a sil každého člověka – tedy odpovídá nárokům komunistického života.“ (Richta a kol. 1966, s. 33–34)*

Příznačná je kritika neproduktivní spotřeby (tj. spotřeby, která neslouží k rozvoji produktivních sil člověka a nepůsobí zpětně jako faktor ekonomického růstu: „*Teorie ‚společnosti nadbytku‘ (Gailbraith) či ‚vysoké masové spotřeby‘ (Rostow) nepřímou – a jejich kritikové (Fromm) přímo narážejí na neřešitelné dilema vnitřních hranic této spotřeby; jejich přestoupení k preferenci potřeb lidského rozvoje není zřejmě v silách systému, kde pokračování v nastoupené cestě znamená převrácení racionalizované ‚výroby pro výrobu‘ v iracionální ‚spotřebu pro spotřebu‘. Systém z vnějška řízené spotřeby rozdovává z rychlého technického pokroku donekonečna nároky masového soukromého využití, nastrkuje celý systém nesmyslných, fiktivních potřeb, zavléká do nich reklamou, prestiží a podbízením. Člověk sám se tu stává otrokem svého konzumu, dělá z lidské činnosti pouze jeho prostředek, zaměňuje osvojování předmětů jejich přivlastňováním.“ (Richta a kol. 1966, s. 94–95) Na tuto kritiku neproduktivní spotřeby pak navazuje vize spotřeby produktivní: „Za tohoto předpokladu se každé uspokojování potřeb zvedne v cílevědomé utváření nových potřeb, odpovídajících nárokům vědecko-technické revoluce a ovlivňujících její průběh; takže nad celým tradičním světem potřeb*

může postupně nabýt vrchu vlastní lidskou civilizací zrozená potřeba člověka rozvíjet se. Věk vědy a techniky zná mnoho nových komponent této potřeby. Můžeme uvést jen hlavní: potřeba tvořivé práce, potřeba stálého vzdělávání, potřeba všestrannosti a individuálního sebeuplatnění, potřeba intenzivní vnitřní jednoty osobnosti, potřeba průzračných vztahů a lidské účasti, potřeba úplné pohyblivosti a informovanosti, potřeba volné fyzické činnosti, potřeba styku s krásnem i s přírodou, potřeba perspektiv – to vše jsou vnitřně nerozlučně propojené lidské nároky moderního civilizačního vývoje.“ (Richta a kol. 1966, s. 96–97)

Zdálo by se, že odpověď na otázku, proč se vize R. Richty a jeho týmu nenaplnily, je velmi prostá. Prostě proto, že se za socialismu naplnit nemohly. Socialismus neumožňoval vytvořit podmínky ani pro svobodný a plný rozvoj osobnosti člověka ani pro jeho uplatnění. Na jednu z příčin upozorňuje ve svém díle *Nová třída* M. Djillas (1977). Ovšem tak jednoduše se s uvedenou otázkou vyrovnat nelze. Obdobně se totiž nenaplnila ani Fukuyamova vize „konce dějin“, která má řadu velmi obdobných rysů s vizí R. Richty a jeho týmu, které se věnujeme v následující kapitole.

3. Konec dějin Fukuyamy a začátek hledání příčin současných problémů

Jedním z nejslavnějších vědecky fundovaných děl usilujících o komplexní reflexi současného dění je Fukuyamův *The End of History and the Last Man* z roku 1992 (v českém originále vyšla v roce 2002 pod názvem *Konec dějin a poslední člověk*). Fukuyamova vize je koncipována jako dlouhodobá predikce, která souvisí s jeho úvahami o budoucím vývoji *megalthumu* (2002, s. 310). V této souvislosti se Fukuyama snaží načrtnout konkrétní činy, které mohou nastat vlivem působení *megalthumu* některých jedinců.

Jedním z problémů Fukuyamy teorie je, že ještě neuběhla doba dostatečná k tomu, aby byla buď vyvrácena, anebo potvrzena. Proto si Fukuyamova vize zaslouží pozornost i dnes, tj. po více než čtvrt století od svého prvního publikování.

Platnost Fukuyamovy teorie v současnosti je značně ambivalentní. Na jedné straně najdeme důkazy přitažlivosti liberální demokracie (viz např. „deštníková revoluce“ v Hongkongu nebo události spjaté s arabským jarem), na druhé straně se neustále hledají nové alternativní modely k liberální demokracii, která je mnohými odmítána.

Fukuyama nedokázal vidět jiný systém než liberální demokracii, který by dokázal stejně dobře uspokojovat přirozené lidské potřeby. Jeho idealizace liberální demokracie vychází z jeho pevného přesvědčení v jedinečnost tohoto uspořádání. Není ale tak naivní, aby nevěděl o jeho chybách a nedostacích. Proto tvrdil, (Little 1995, s. 68), že nezvítězila liberální praxe, nýbrž spíš liberální ideje. A proč se domníval, že komunismus „padl“? Protože na rozdíl od liberální demokracie více potlačuje *thymotickou* část duše¹. (Fukuyama 2002, s. 172)

1 Fukuyama (1995a) později mírnil svou triumfalistickou víru ve vítězství liberální demokracie. Hlavní političtí a ideologičtí konkurenti liberální demokracie měly vzejít z Asie v podobě paternalistického autoritářství. Dalšími konkurenty liberální demokracie mohly být extrémní nacionalismus (fašismus), islám (Fukuyama, 2006), k životu opět přivedený nebolševismus, demokratické formy socialismu, nacionalistický konzervatismus, čínský socialismus nebo Deng Xiaopingova teorie.

S koncem historie se pojí myšlenka posledního člověka. Fukuyama si ho ale představoval jinak než Nietzsche. Obával se (2002, s. 309), že lidé na konci dějin se stanou bezstarostnými a egocentrickými; v jejich podání *thymotické* usilování o vyšší cíle bude přebito touhou po osobním pohodlí. Fukuyama je rovněž natolik pesimistický vůči dispozicím posledního člověka, že nevylučuje ani krvavé a nesmyslné bitvy, vedené ovšem moderními zbraněmi.

S Richtovou prací *Civilizace na rozcestí* spojuje podobné chápání uznání jako jedné z dominantních potřeb člověka. V tomto ohledu podle Fukuyamy potřeba vlastního uznání nesmí být naplňována na úkor druhého, v pojetí Richty a jeho týmu by tento ideál mezilidských vztahů byl chápán jako takový stav, kdy svobodný rozvoj jednoho člověka je podmínkou svobodného rozvoje každého jiného člověka.

Pokud chceme otevřít cestu k odpovědi na otázku, proč se ani jedna z výše diskutovaných pozitivních vizí nenaplnila (a v čem obě tyto vize přehlédly to nejpodstatnější), je nutné podrobit analýze i koncepční odlišnosti obou přístupů. Zatímco R. Richta a jeho tým vycházejí z Marxova díla (především pak z jeho *Rukopisů „Grundrisse“*), hlásí se F. Fukuyama k Hegelovu dílu, konkrétně k jeho práci z raného období tvorby *Fenomenologie ducha* z roku 1807, především pak k části nazvané *Panství a rabství*. Proč se Fukuyama rozhodl pro Hegela spíše než pro Marxe, zdůvodnil následovně (2002, s. 150): „Hegel poskytuje alternativní ‚mechanismus‘, s jehož pomocí můžeme pochopit historický proces jako ‚boj o uznání‘. I když nemusíme opouštět ekonomický výklad dějin, ‚uznání‘ nám umožňuje obnovit zcela nematerialistickou historickou dialektiku, která je pro porozumění lidské motivace daleko vhodnější než marxistická verze nebo sociologická tradice, jež z Marxe vychází.“

Celé dějiny pak z tohoto hlediska nejsou ničím jiným než postupným vítězstvím těch, kteří se ocitli v pozici „rabbů“ (kdy uspokojení potřeby uznání „pána“ se děje na úkor „raba“), a to až do té doby, než vývoj společenských poměrů dospěje do stadia vzájemného uznání, kdy již nikdo není v pozici „raba“ či „pána“ ve vztahu k druhému. (Fukuyama 2002, s. 197)

V průběhu dějin (zdůrazněme, až do jejich pozitivního konce) jsou překonáváním společenských nerovností. (Fukuyama 2002, s. 272) K překonání společenských nerovností pak dochází v liberální demokracii: „Všechny skutečně liberální společnosti v podstatě usilují o odstranění společensky daných zdrojů nerovnosti... Kapitalismus je dynamická síla, která neustále napadá čistě koncepční sociální vztahy a nahrazuje dědičná privilegia novou stratifikací na základě dovedností a vzdělání.“ (Fukuyama, s. 278)

To neznamená, že neexistují ti, kteří se pod různými záminkami bouří i v optimálním uspořádání, tj. v liberální demokracii. F. Fukuyama tento jev považuje za určitou deviaci a nazývá jej „megalothymii ješitných“.

K odpovědi na otázku, v čem selhal pokus o vybudování socialistické společnosti, se odvolává na již zmíněného (v souvislosti s tím, co přehlédl R. Richta a jeho tým) M. Djilase: „Všechny tyto komunistické společnosti nakonec přijaly společenskou nerovnost po vzniku vrstvy, kterou Milovan Djilas označil jako ‚novou třídu‘ stranických funkcionářů a byrokratů.“ (Fukuyama, s. 280) V tomto smyslu vidí o něco dál, nicméně se mu nedaří vysvětlit, proč by jím tento kritizovaný a odsuzovaný jev nemohl nastat i v liberální demokracii.

Za povšimnutí stojí ještě jedna významná odlišnost v přístupu týmu R. Richty a F. Fukuyamy. I podle Fukuyamy je práce podstatou člověka (Fukuyama, s. 220). Nicméně

z tohoto zásadního základního postoje nevytěžil vše podstatné. Na rozdíl od přístupu Richty a jeho týmu Fukuyama nerozvinul významný faktor ekonomického růstu: schopnost „všeobecného zprostředkování“². Fukuyama se v mnohém inspiroje Hegelem, ale v tomto bodě ho poněkud opomíná. Hegel se totiž vyjádřil (1960, s. 158)³ v tom smyslu, že dosahování „čistého požitku“ (tj. to, co bychom mohli nazvat spotřebou) není zdaleka tak významné, jako „zpracování věci“ (samotná práce), která je základem vzniku sebeutváření a sebevědomí člověka.

4. Huntingtonův *Střet civilizací* a hledání příčin úpadku

Čtyři roky po vydání Fukuyamova díla *Konec historie* přichází významný americký politolog Samuel P. Huntington (1924–2008) s alternativním viděním světa, ve kterém předvídá, jak už sám jeho název říká, neodvratný střet civilizací⁴.

Pochopitelně myšlenka střetu civilizací není nikterak nová a převratná (Cloud, 2004). Ke střetům civilizací docházelo pochopitelně i dříve. Jako první uvedl tento koncept v teorii Benjamin Nelson (více ke genezi tohoto konceptu viz Arnason, 2006). Ovšem ideje novodobého střetu civilizací po skončení studené války byla zkoncipována Huntingtonem v době, kdy se Spojené státy zdály být na vrcholu moci. Huntington se pokusil svou knihou *Střet civilizací* narušit oslavné chorály této „americké výjimečnosti“.

Huntingtonova teze je tvořena ze dvou hlavních argumentů: nejdříve usoudil (Fox 2001, s. 296), že během studené války byl konflikt většinou definován jako střet mezi demokracií a komunismem, což jsou obě západní ideologie. S koncem studené války však ideologický konflikt pozbyl na významu a byl nahrazován konfliktem mezi civilizacemi. Náboženské střety měly vyplnit vakuum, které vzniklo v důsledku skončené studené války.

Huntington na nenaplnění Fukuyamových vizí upozorňuje hned na začátku své práce (Huntington, s. 19). V současné době se podle Huntingtona nacházíme v přechodném období, kdy končí dominace Západu a nastává nová éra, ve které budou mít mnohem větší vliv nezápadní subjekty, které představují zcela odlišné kultury. Tento proces se zdá být nezadržitelný a bude rozhodujícím způsobem determinovat podnikatelské prostředí v mezinárodním obchodu.

Úpadek Západu Huntington považuje za neodvratný (Huntington 2001, s. 84).

Huntington zde sice popisuje řadu atributů úpadku, nikde však neodpovídá na otázku příčin. Dokonce si otázku příčin ani neklade (Huntington 2001, s. 88).

2 Marx tuto schopnost v *Rukopisech „Grundrisse“* nazývá „všeobecnou prací“. Právě to umožňuje přeměnu uspokojování potřeb (potřeb spojených s rozvojem schopností člověka) v nejvýznamnější faktor ekonomického růstu.

3 Explicitněji se Hegel vyjadřuje k tomu, proč je práce tak významná pro sebeutváření člověka, v jednom ze svých vrcholných děl – *Encyklopedii filozofických věd*: „rozum je stejně lstivý, jako mocný. Lest spočívá vůbec ve zprostředkující činnosti, která, nutíc předměty působit na sebe navzájem podle své povahy a vzájemně se opracovávat, aniž se do tohoto procesu bezprostředně vměšuje, přesto uskutečňuje jen svůj účel.“

4 Huntington publikoval polemický článek o střetu civilizací v časopise *Foreign Affairs* v roce 1993, ideje zde uvedené pak rozvedl v knižní podobě roku 1996.

Dokonce ani v pasážích věnovaných „kemalismu“ (tj. spojení modernizace⁵ s pozápadněním) si nevšimá toho, že za určitých podmínek přijetí západních hodnot ještě nemusí znamenat podobný úpadek, k jakému nyní dochází ve většině zemí, které nazývá Západem (Huntington 2001, s. 71–74).

Na obranu Huntingtona a jeho doplnění je však třeba uvést, že ve svém *Střetu civilizací* nehodlal hledat příčiny úpadku Západu. V rámci svého pojmání historického času mající formu cyklů je nepochybné, že onen úpadek je nevyhnutelný a musí dříve či později přijít. A tak Huntington ve své knize (2001) uváděl celou řadu příkladů úpadku Západu a ponechával stranou důvody této skutečnosti. Ty totiž již dříve popsal ve své knize *Třetí vlna* (2008)⁶; úpadek Západu je zde dáván do přímé souvislosti s fungováním (či spíše nedostatečným fungováním a nedokonalostí) demokracie.

Huntington se odvolal na Josepha Schumpetera, který v roce 1942 předložil ve své studii *Kapitalismus, socialismus a demokracie* kritiku klasické teorie demokracie, definované buď jako „vůle lidu“, nebo jako „obecné dobro“ (účel) (Huntington 2008, s. 1516).

Huntingtonovi se podařilo přesně vystihnout (Huntington 2008, s. 19) to, jak je demokracie zranitelná, bohužel však neidentifikuje, čím. To nás ovšem zajímá nejvíce. Touto otázkou se budeme zabývat v části věnované otázce bariér naplnění pozitivní vize.

5. Fukuyama – korekce konce dějin

Fukuyama dokázal dobře vysvětlit hromadný nárůst nově vzniklých demokratických režimů v poslední čtvrtině 20. století. Automaticky proto předpokládal, že tento trend bude nezadržitelně pokračovat kupředu.

Toto přesvědčení Fukuyama jasně spojuje se směřovaným působením *thymu* (2002, s. 17). Paradigma demokratické změny mělo jen krátké trvání. Na začátku nového tisíciletí realita už více neodpovídala tomuto modelu, i když Fukuyama nepřestával hájit svou tezi o konci dějin ani po teroristických útocích na USA (2002, s. 7–9).

V tomto ohledu jen doplnil a upřesnil, že výraz dějiny používal ve smyslu vztahujícím se k vývoji moderních institucí, jako jsou demokracie a kapitalismus. Jelikož je ale podle Fukuyamy (2002, s. 7) modernita „*mohutný vlak, který nevykolejí díky nedávným událostem*“, prosazoval dále své myšlenky: demokracie a tržní principy coby rozhodující organizační principy budou i nadále expandovat.

Později Fukuyama uvedl (2006a, s. 53) na pravou míru výtky, které mu byly adresovány od celé řady kritiků a názorových odpůrců: jeho argumentace se týkala spíše modernizace (nikoliv liberální demokracie), tj. co je původně univerzální, není touha po liberální demokracii, ale spíše touha žít v moderní společnosti s vyspělou technologií, vysokým životním standardem, zdravotní péčí, internetem. Liberální demokracie je pouze jedním z vedlejších produktů modernizačního procesu. Toto upřesnění jasně vyplývá

5 V této souvislosti dodejme, že teorie modernizace představuje důležité pojítko mezi Fukuyamou a Huntingtonem. Právě přes tuto teorii se ocitáme na půdě politické ekonomie. Liší se v důležitých aspektech jednotlivé kultury díky formě politického uspořádání, jak tvrdil Huntington, anebo sociálního nastavení společnosti, jak v souladu s modernizační teorií předpokládal Fukuyama? Oba vědci se zkrátka nedokázali shodnout za jakých podmínek (tj. jak, proč a kdy) má modernizace v závislosti na určitých sociálních formách největší účinek.

6 Kniha *Třetí vlna* byla v originále publikována již v roce 1991, tedy předcházela *Střetu civilizací*, proto se zdá, že Huntington svou světoznámou knihou nereaguje ani tak na knihu Fukuyamy jako spíše na své dřívější úvahy o demokracii.

z jeho slov (2002, s. 296) o *posledním člověku*, jehož život se odehrává ve fyzickém bezpečí a materiální hojnosti, což jsou primární atributy společnosti na konci dějin neboli *éry posledního člověka*. Cesta k ní podle Fukuyamy vede přes modernizaci.

Opravená a revidovaná verze Fukuyamovy teze později reagovala na události nové doby: monopolní vládu trhu a demokracie, „transformační“ diplomacii Bushovy administrativy ve druhém volebním období, zaměřenou na demokratizaci Blízkého východu a jeho začlenění do světové ekonomiky, rozšiřování EU, obnovenou víru v obchod, globalizaci, technologii, multilateralismus a „globální vládu“ jako primární sílu směřující k dosažení míru a rozvoje (Cohen-Tanugi 2008, s. 52).

Fukuyama se také pokusil nalézt odpověď na otázku, proč se jeho vize nenaplnila, v jeho poměrně rozsáhlé a interdisciplinárně pojaté práci, kterou příznačně nazval *Velký rozvrat* (2006, originál *The Great Disruption*, 1999). Nedokázal však odhalit jinou příčinu než tu, že v určitých dobách z blíže nejasných důvodů převládne ve společnosti „bezuzdný individualismus“. (Fukuyama 2006, s. 27)

Oproti individualismu staví sociální kapitál v Putmanově pojetí: „*Sociální kapitál můžeme definovat prostě jako soubor neformálních hodnot nebo norem, kterými se řídí příslušníci určité skupiny a které jim umožňují spolupracovat.*“ (Fukuyama 2006, s. 29) V souvislosti s mafiánským vnitřním kodexem chování – zákonem omerty – si Fukuyama všímá, že se i o mafiánech může mluvit jako o „čestných mužích“ (Fukuyama 2006, s. 29). I v těch strukturách, které jsou založeny na porušování obecně přijatých zásad (zákonů a morálních norem, jako je např. mafie), dochází k přijetí vnitřních zásad, které nelze porušit, jejichž dodržování si struktura založená na porušování obecně přijatých zásad velmi bedlivě hlídá a jejichž porušení velmi tvrdě sankcionuje. Zde je Fukuyama zjevně inspirován pracemi E. Ostroma. V další části své práce se pouští do hledání příčin toho, proč za určitých podmínek dochází (Fukuyama 2006, s. 76) k převládnutí „bezuzdného individualismu“, ztrátě sociálního kapitálu, tj. k „velkému rozvratu“. Vyjmenoval následující čtyři příčiny: růst chudoby a/nebo nerovnosti příjmů, růst blahobytu, politika moderního sociálního státu a rozsáhlý kulturní posun spojovaný s úpadkem náboženství a povýšením individualistického sebeuspokojení nad povinnostmi vůči občanskému společenství. Největší váhu „velkého rozvratu“ přisuzuje trochu nečekaně právě rostoucímu individualismu. (Fukuyama 2006, s. 85). Určité teoretické slabosti tohoto závěru si je vědom, když poznamenává, že tím nedává vysvětlení „*proč velký rozvrat nastal právě v polovině 60. let*“. (Fukuyama 2006, s. 86)⁷ A tento začátek „velkého rozvratu“ dává dosti zjednodušeně do bezprostřední souvislosti s „*podkopáním viktoriánské morálky*“ spojeným se „*sexuální uvolněností*“. (Fukuyama 2006, s. 86)

Za povšimnutí a zdůraznění stojí, že při rozboru první příčiny, tj. „*růst chudoby a/nebo nerovnosti příjmů*“ (Fukuyama 2006, s. 77–81) se nikde nezmiňuje o něčem, co by bylo spojeno s rolí pozičních statků, přesněji pozičním investováním, s tím co omezuje rovnost příležitostí, vytváří společenskou segregaci apod. Patrně v tom hraje dost významnou roli i ideová pozice, kterou zaujímá.

Fukuyama se sice nějakým způsobem pokusil (2006, s. 150–152) „rekonstruovat společenský řád“, nicméně přesto se mu nepodařilo plně vyhladit nedostatečné identifikování „velkého rozvratu“. Jeho knize (2006) tak chybí určité pozitivní programové vyústění. V následující kapitole se pokusíme odpovědět na otázky, které přímo či nepřímo

7 K tomu dodejme, že je otázkou, zda tento „velký rozvrat“ nastal právě v této době.

z Fukuyamova hledání příčin současných problémů (jeho slovy – „velkého úpadku“) vyplývají. A to v bezprostředním kontrastu s nastíněním naší pozitivní vize v navazující.

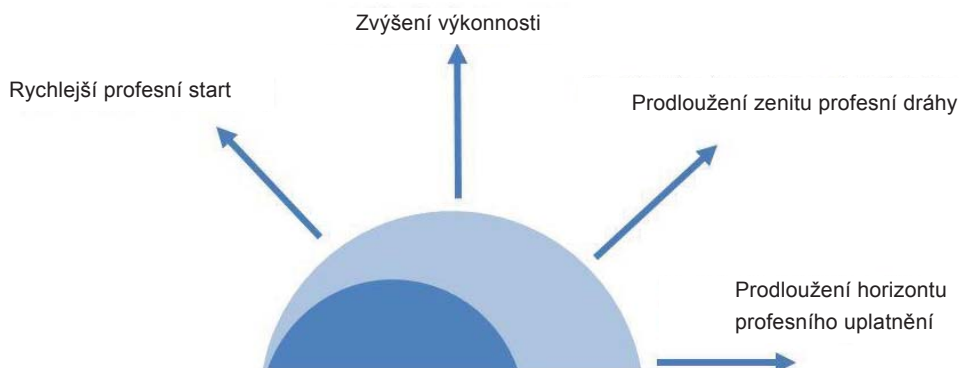
6. Pozitivní vize a bariéry jejího uskutečnění

Z hlediska koncepcí, které jsme si doposud prezentovali, lze úkol politicko-ekonomické reflexe současného světa rozdělit na dvě části:

1. Zformulování pozitivní vize, která by odpovídala přirozeným trendům vývoje společnosti a která by měla efektivní ekonomický základ. Za hlavní příčinu současných problémů pak můžeme považovat skutečnost, že v době, kdy k tomu již nazrály předpoklady jak z hlediska možnosti, tak z hlediska nutnosti se nedaří zlomit setrvačné trendy a realizovat změny, které by změnily ekonomický základ společnosti.
2. Vymezení bariér, které brání naplnění přirozených trendů a realizaci nezbytných reforem, především pak identifikování příčin vzniku těchto bariér a možností jejich překonání. Mj. i proto, že ne všechny změny mohou proběhnout spontánně, některé jsou a budou doprovázeny společenskými střety. Politicko-ekonomická reflexe společnosti může podstatným způsobem napomoci při orientaci v nich.

V této části se budeme zabývat první otázkou. Za nejobecnější příčinu současných problémů je to, že doposud nedošlo k přeorientaci stávajícího setrvačného vývoje směrem ke společnosti produktivních služeb, tj. společnosti, těžištěm ekonomiky, které jsou produktivní služby bezprostředně spojené a nabýváním, uchováním a uplatněním lidského kapitálu.

Obrázek 1 | Základní předpoklady trvale udržitelného ekonomického růstu



Poznámka:

Tmavší plocha představuje celoživotní příjem člověka bez efektů produktivních služeb, světlá plocha celoživotní příjem s využitím efektů produktivních služeb (vzdělání, výchovy, péče o zdraví, relaxace, rekreace, lázeňské péče apod.).

Světlá plocha představuje celoživotní příjem v případě využití efektů vzdělávacích služeb.

Zdroj: vlastní zpracování

Pro označení tzv. „nové ekonomiky“ jsou někdy používány pojmy jako „vzdělatelnostní společnost“, „znalostní společnost“, „informační společnost“ apod. Podle našeho názoru je pro pochopení podstaty změny, před kterou stojíme, důležité uvažovat všechny typy služeb, které se podílejí na nabývání, uchování a uplatnění lidského kapitálu, protože v tom, co můžeme nazvat „novou ekonomikou“ se budou vzájemně doplňovat a zvyšovat synergické efekty v oblasti ekonomického růstu, zvýšení jeho dynamiky, proměně jeho charakteru i pozvednutí kvality života. Analýza ekonomiky založené na produktivních službách si vyžádá i určitý posun v teoretické ekonomii. Domníváme se, že jedním z aspektů změn z hlediska principů neoklasické ekonomie bude chápání osobní spotřeby jako produktivního fenoménu (resp. vymezení polarit produktivního a neproduktivního aspektu osobní spotřeby).

Ekonomický růst může být současně exponenciálně dynamický a trvale udržitelný, resp. dokonce musí být exponenciálně dynamický, aby byl trvale udržitelný. Základem tohoto typu růstu jsou produktivní služby, které mají efekty znázorněné v obrázku 1.

Rozhodující podmínkou přechodu k ekonomice produktivních služeb je zainteresovanost subjektů působících v oblasti produktivních služeb spojených s nabýváním, uchováním a uplatněním lidského kapitálu; vytvoření zpětných vazeb mezi efekty produktivních služeb a financováním těchto subjektů může podstatným způsobem přispět k vyšší dynamice ekonomického růstu, pozitivním změnám jeho charakteru a zvýšení kvality života lidí. K prosazení nové ekonomiky, tj. ekonomiky produktivních služeb, je nutný komplex vzájemně provázaných reforem v odvětvích sociálního investování a sociálního pojištění (zejména vzdělání, péče o zdraví a penzijního pojištění).

Klíčem k vytvoření zpětné vazby mezi efekty vznikajícími poskytováním produktivních služeb v oblasti nabývání, uchování a uplatnění lidského kapitálu jsou specifické akty tržní směny, které se v teoretické literatuře nazývají HCC (Human Capital Contracts). Konkrétně pak ta forma těchto kontraktů, kterou v našem týmu nazýváme přenesená cena. Její princip je následující – ten, komu byla příslušná produktivní služba poskytnuta, za ni platí až z toho, co mu tato služba vynesla, podle toho, kolik mu vynesla, přímo tomu, kdo mu tuto službu poskytl. Na tomto principu lze například řešit problematiku financování vysokého školství. V těch oblastech, ve kterých se efekt produktivních služeb projeví v synergii s dalšími produktivními službami, a osobní aktivitou toho, komu jsou tyto služby poskytovány, v oblasti prodloužení zenitu a horizontu jeho produktivního uplatnění nelze princip přenesené ceny uplatnit přímo. Lze jej však využít zprostředkovaně, prostřednictvím smluv (HCC) vycházejících z efektů, které prodloužením zenitu i horizontu produktivního uplatnění člověka na profesních trzích vznikají v plně zasluhovém penzijním systému. To hlavní, o co jde v reformách, které by podpořily přirozené tendence směřování ke společnosti, jejíž ekonomika je založena na produktivních službách (změnu srovnatelnou s průmyslovou revolucí a možná ještě významnější i osudovější), je vytvoření následující zpětné vazby: mezi (koneckonců ekonomickými) efekty produktivních služeb a zdroji financování, které získává ten, kdo tyto služby poskytuje.

V části věnované politicko-ekonomické reflexi současného dění v časopise *Politická ekonomie* jsme v návaznosti na některé významné teoretické počiny (zejména L. Mlčocha) stručně charakterizovali fenomén investování do společenské pozice, a to ve zpětnovazebním diskursu. Tj. jako fenomén, jehož existence je podmíněna vynaložením ekonomických prostředků a který současně přináší ekonomické efekty (jedním na úkor druhých).

Existuje ještě další a významnější faktor bránící pozitivním změnám, jejichž předpokladem je vytvoření rovnosti příležitostí. Ve snaze získat prostředky pro poziční investování více či méně často dochází k tomu, že někteří hráči porušují obecně přijaté zásady (morální zvyklosti, zákony apod.), aby pro sebe získali jednostrannou výhodu. Tento společenský jev se modeluje hrou typu „tragédie společného“. Hráči, kteří porušují obecně přijaté zásady, se vystavují riziku, že v případě, pokud budou přistiženi, vůči nim budou uplatněny sankce (budou potrestáni).

Empirický výzkum na základě modelu se zabýval mj. i otázkou, co udělá hráč, který ve hře typu tragédie společného (společné pastviny či společné zásoby vody) zjistí, že jiný hráč porušil obecně přijaté zásady. Většinou se uvažují alternativy – a) oznámí to ostatním, b) začne rovněž porušovat obecně přijaté zásady, c) neudělá nic. Existuje však ještě jedna možnost: začne hráče porušujícího obecně přijaté zásady vydírat. Návazně na to i kryt, příp. protěžovat v rámci institucionálních struktur. Vztahy vydírání, krytí a protěžování bývají vzájemné. Podstatné je, že afinity, které na tomto základě vznikají, nelze vykompenzovat ústupkem ve výplatě, a to právě proto, že o nich nejsou ostatní hráči informováni.

Jakmile se v určitém společenském systému rozbují vztahy vzájemného krytí porušování obecně přijatých zásad, snižuje se pro určitou část hráčů riziko, že budou odhaleni a potrestáni. Naopak. Podmínkou toho, aby se někdo stal součástí sítě afinit, která předurčí vznik koalic v různých společenstvích lidí (včetně různých institucí a to i těch, které mají bránit porušování obecně přijatých zásad), je právě to, „aby se na něho něco vědělo“, tj. aby se člověk dopustil porušení obecně přijatých zásad. V této situaci dochází k prorůstání institucionálního systému společnosti tím, co jsme nazvali strukturami založenými na vzájemném krytí, k porušování obecně přijatých zásad.

Hlavní problém, který v důsledku toho vzniká, souvisí s otázkou, proč se v současné době tak obtížně prosazují trendy směřující se společnosti založené na produktivních službách. Pro její vznik je totiž nezbytné vytvoření určité míry rovnosti příležitostí pro nabývání, uchování a uplatnění lidského kapitálu. Propojení pozičního investování a působení struktur založených na vzájemném krytí podstatným způsobem omezuje rovnost příležitostí, a to právě v dané oblasti. Jedná se hlavní bariéru naplnění pozitivní vize.

K překonávání této bariéry je nezbytným a hlavním předpokladem přesné teoretické uchopení dvou problémových okruhů:

1. Obsahu přeměn souvisejících s přechodem k ekonomice založené na produktivních službách, nové kvalitě i nových možnostech dynamického růstu na tomto základě. Formulování a propracování pozitivní vize a její konkretizace do podoby konkrétních, vzájemně provazujících reforem vycházejících z konkrétně daných podmínek jednotlivých zemí.

2. Bariér, vytvářených propojením sítí, které vznikají na bázi pozičního investování a vzájemného krytí porušování obecně přijatelných zásad. Vytvoření teoretického konceptu, který umožňuje „zviditelnit“ podstatné aspekty současného dění, pojmenovat standardní situace a na základě toho posílit osvětové a expertní funkce ekonomické teorie při ochraně a zvýšení efektivnosti institucionálního systému společnosti (obnově narušených funkcí státu).

Teorie, zejména její politicko-ekonomická část, má v této oblasti nezastupitelnou roli. Bez ní jsou jakékoli pokusy o řešení současných problémů předem ztracené. Z toho vyplývá i zodpovědnost, kterou v dané oblasti má.

Závěr, diskuse, nastínění nejbližších úkolů teorie

Teoreticky podložený pohled na společenské dění, který sám sebe ve své době pojmenoval jako „politická ekonomie“, vznikl v době, kdy naše civilizace řešila jeden z největších historických úkolů – podporu tendencí směřujících ke společnosti založené na průmyslové výrobě. Tento pohled je v současné době opět aktuální, protože společnost řeší obdobný (patrně ovšem náročnější) úkol – podporu tendencí směřujících k vytvoření společnosti založené na produktivních službách. Politicko-ekonomická reflexe současné globální společnosti je legitimní a patrně mimořádně významnou oblastí rozvoje teorie (Mandel, 2013).

Jakkoli lze považovat za těžiště teoretického přístupu zaměřeného na řešení aktuálního problému oblast bádání, která spadá do politické ekonomie, a nástroje, které politická ekonomie využívá, roste význam interdisciplinárního přístupu. Role jednotlivých disciplín vyplývá z charakteru současných problémů. Snaha o formulování konzistentních teoretických závěrů nesmí být v rozporu s doceněním role dalších teoretických disciplín (Kornai, 2008).

V naší (české) tradici ekonomického myšlení máme na co navázat. Pro vypracování pozitivní vize (jako jedné ze součástí toho, s čím musí politicko-ekonomická reflexe vývoje současné globální civilizace a jejích úskalí přijít) je dones aktuální dílo R. Richty a jeho týmu *Civilizace na rozcestí* (1966), jehož padesáté výročí si budeme zanedlouho připomínat (což může být využito i jako určitý impuls teoretického bádání v daném směru). Analýza článků publikovaných v posledních deseti letech ukazuje, že politicko-ekonomické reflexi společenské reality (a v tomto kontextu i otázkám dalšího vývoje ekonomické teorie) je věnována poměrně značná pozornost. Za připomenutí stojí z hlediska otázek, kterými se ve stati zabýváme, zejména pojednání V. Klusoně (2005), L. Mlčocha (2007) a na něj bezprostředně navazující Štíky (2009) a M. Sojky (2009). Za zvlášť významné považujeme důraz na překonání horizontu neoklasické ekonomie v pohledu na osobní spotřebu. Jednak na její produktivní aspekt ve smyslu nalezení alternativy vůči tomu, co se (patrně ne zcela přesně) nazývá „konzumní spotřebou“, jednak z hlediska problematiky investování do pozičních statků, resp. investování do společenské pozice.

Poučné a metodologicky přínosné je z tohoto hlediska srovnání výsledků české ekonomické teorie v dané oblasti s nejvíce známými komplexními reflexemi současného dění (které využívají teorii včetně její politicko-ekonomické složky) – Fukuyamy (2002, 2009) a Huntingtona (2001). Tyto vize globálního uspořádání byly zformulovány před více než dvaceti lety, nicméně jsou stále platné a aktuální (byť souhlasíme, že v současnosti najdeme pravděpodobně lepší vysvětlení soudobých mezinárodně politických jevů). V této souvislosti považujeme za nutné zdůraznit, že v těchto dílech není dostatečně uchopena problematika příčin či zdrojů současných problémů.

Podle našeho názoru to byl právě zpětný dopad pozičního investování na vývoj společnosti, který vyvolal v život síly (přerozdělení příjmů, konkurenci v oblasti pozičního investování, porušování obecně přijatých zásad a vzájemné krytí porušování obecně přijatých zásad), které podstatným způsobem oslabily a narušily funkčnost institucionálního systému společnosti. Jev, k jehož zkoumání si bude muset nová institucionální teorie vytvořit efektivní teoretické nástroje.

Literatura

- Arnason, J. P. (2006). Understanding Intercivilizational Encounters. *Thesis Eleven*, 86(1), 39–53. DOI: 10.1177/0725513606066239.
- Cloud, D. L. (2004). „To Veil the Threat of Terror”: Afghan Women and the Clash of Civilizations in the Imagery of the U. S. War on Terrorism. *Quarterly Journal of Speech*, 90(3), 285–306. DOI: 10.1080/0033563042000270726.
- Džilas, M. (1977). *Nová třída*. 2. Vyd. Praha: DEMOS.
- Foster, J. B., Magdoff, F. (2009). *Velká finanční krize – příčiny a následky*. 1. Vyd. Všeň: Grimmus. ISBN: 978-80-902831-1-4.
- Fox, J. (2001). Clash of civilizations or clash of religions. Which is a more important determinant of ethnic conflict? *Ethnicities*, 1(3), 295–320. DOI: 10.1177/146879680100100302.
- Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, 3–18.
- Fukuyama, F. (1991). Liberal Democracy as a Global. *PS: Political Science and Politics*, 24(4), 659–664. DOI: 10.1017/s1049096500051866.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Maxwell Macmillan International.
- Fukuyama, F. (1995a). The Primacy of Culture. Democracy's Future. *Journal of Democracy*, 6(1), 7–14. DOI: 10.1353/jod.1995.0007.
- Fukuyama, F. (1995b). Reflections on the End of History, Five Years. *History and Theory*, 34(2), 27–43. DOI: 10.2307/2505433.
- Fukuyama, F. (2002). *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 80-86182-27-4.
- Fukuyama, F. (2002). *Our Posthuman Future: Consequences of the biotechnology revolution*. New York: Farrar Straus Giroux.
- Fukuyama, F. (2006a). Identity, Immigration, and Liberal Democracy. *Journal of Democracy*, 17(2), 5–20. DOI: 10.1353/jod.2006.0028.
- Fukuyama, F. (2006b). *Velký rozvrat. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Praha: Academia. ISBN: 80-200-1438-1.
- Fukuyama, F. (2006c). *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*. New Haven: Yale University Press. ISBN: 9780300113990.
- Fukuyama, F. (2008). *End of history? Interview*. DR TV (Television station: Copenhagen, Denmark); Films for the Humanities & Sciences (Firm); Films Media Group. New York, N.Y.: Films Media Group.
- Fukuyama, F. (2009). Remembered Huntington. Modernization vs. Westernization. *New Perspectives Quarterly*, 26(2), 84–89. DOI: 10.1111/j.1540-5842.2009.01080.x.
- Fukuyama, F. (2012a). The Future of History. Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class? *Foreign Affairs*, 91(1), 53–61.
- Fukuyama, F. (2012b). The Right Must Learn to Love the State Again. *Financial Times*, 20 of July 2012.
- Hegel, G. (1960). *Fenomenologie ducha*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Henderson, E. A. (2004). Mistaken Identity: Testing the Clash of Civilizations Thesis in Light of Democratic Peace Claims. *British Journal of Political Science*, 34(3), 539–563. DOI: 10.1017/s0007123404210171.
- Huntington, S. (2001). *Střet civilizací*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 80-86182-49-5.
- Huntington, S. (2008). *Třetí vlna*. Brno: CDK. ISBN 978-80-7325-156-7.

- Klusoň, V. (2005). O ekonomické odpovědnosti. *Politická ekonomie*, 52(4), 436–458. DOI: 10.18267/j.polek.516.
- Kumar, K. (1989). The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy. *Theory and Society*, 21(3), 309–356. DOI: 10.1007/bf00993452.
- Little, R. (1995). International Relations and the Triumph of Capitalism, in Booth, K., Smith, S., eds., *International Relations Theory Today*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, pp. 62–89. ISBN: 978-0745611662.
- Kovanda, L. (2011). Ekonomie budoucnosti: Čtyři možné scénáře. *Politická ekonomie*, 59(6), 743–758. DOI: 10.18267/j.polek.819.
- Mandel, M. (2013). 60 ročníků Politické ekonomie - krátké zamyšlení nad minulostí a současností časopisu. *Politická ekonomie*, 60(4), 451–454. DOI: 10.18267/j.polek.909.
- Marx, K. (1974). *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha: Svoboda.
- Mlčoch, P. (2007). Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe. *Politická ekonomie*, 55(2), 147–163. DOI: 10.18267/j.polek.594.
- Richta, R., a kol. (1996). *Civilizace na rozcestí*. Praha: Svoboda.
- Sojka, M. (2009). Stane se institucionální ekonomie paradigmatickým 21. stoletím? *Politická ekonomie*, 57(3), 297–304. DOI: 10.18267/j.polek.685.
- Svoboda, F. (2007). Za obzor neoklasické ekonomie: Cesta k principům nové institucionální ekonomie. *Politická ekonomie*, 55(4), 539–557. DOI: 10.18267/j.polek.613.
- Štika, P. (2009). Ekonomie štěstí. *Politická ekonomie*, 57(2), 250–262. DOI: 10.18267/j.polek.684.
- Williams, H., Sullivan, D., Matthews, G. (1997). *Francis Fukuyama and the end of history*. Cardiff: University of Wales Press. ISBN: 9780708314289.